

Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙ ΦΩΤΙΟΣ: ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΑΜΕΣΗΣ ΕΠΙΔΡΑΣΗΣ

Ως «μνημειώδη διὰ τὸ ὕφος, τὴν διαύγειαν καὶ τὴν δύναμιν καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρων δειγμάτων τοῦ εἴδους εἰς τὴν παγκόσμιον φιλολογίαν» ἔχει χαρακτηρίσει ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης¹ τὴν παραμυθητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ταράσιο γιὰ τὸν θάνατο τῆς νεαρῆς (σχετικὰ νιόπαντρης, ὅπως φαίνεται²) κόρης τοῦ (Ἐπιστ. 234, Laourdas - Westerink, τ. 2, σσ. 150-158). Πράγματι, ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ διαθέτει πολλὰ ἀρετὰς: Καλλιπέπεια (δεδομένη ἄλλωστε, προκειμένου γιὰ τὸν Φῶτιο)³, γραμματικῶς ὑπόβαθρο, ποῦ φαίνεται ἀπὸ τὸν ἰκανὸ ἀριθμὸ παραθεμάτων (τα περισσότερα προέρχονται ἀπὸ τὴ Βίβλο, βλ. ὅμως καὶ στο τέλος τοῦ παρόντος)⁴, πλοῦτο εἰκόνων⁵, μεταξύ αὐτῶν μίᾳ υποθετικῆ – ἀλλὰ με τρόπο

1. Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, Ἀθῆνα ³1969-70 (ανατ. Θεσσαλονίκη 1993), σ. 87.

2. Βλ. 9-10: ὅτε τέκνων παρήσαν ἐλπίδες καὶ τὸν γάμον εἶχε δυσφημία ὅτι μὴ θάττων τὴν παιδα μητέρα ἐδείκνυ. Ἡ «πληροφορία» τοῦ Littlewood (βλ. παρακάτω σημ. 7), 24, ὅτι ἡ νεκρὴ ἦταν ὠριμὴ γιὰ γάμο πρέπει νὰ οφείλεται σὲ παρερμηνεῖα τοῦ χωρίου.

3. Παραθέτω ὡς ἐλάχιστο δείγμα ρητορικῆς μόνον μίᾳ φράση, ποῦ ἀποτελεῖ ὁμοιό-τέλετο καὶ πάρισσο συγχρόνως: 63-64 *κἂν γερόντων, κἂν νέων, κἂν ἀνδρῶν, κἂν γυναικῶν.*

4. Πέρα ἀπὸ τὰ αὐτολεξεῖ παραθέματα, συχνὲς εἶναι καὶ οἱ ἀναφορὲς σὲ περιστατικὰ τῆς βιβλικῆς ιστορίας: Ἡ ἐπιστολὴ ἀρχίζει με ἀνάκληση στὴ μνήμη τεσσάρων σπουδαίων βιβλικῶν προσώπων: Ἡλία καὶ Ελισσαίου ἀπὸ τὴν Παλαιὰ, Πέτρου καὶ Παύλου ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς τέσσερις υπῆρξε αὐτοουργὸς μίᾳ ἀνάστασης νεκροῦ, καὶ μάλιστα νεαροῦ προσώπου (βλ. ἀντίστοιχα Γ' Βασ. 17, 17-24· Δ' Βασ. 4, 18-37· Πράξ. 9, 36-42 καὶ αὐτ. 20, 9-12). Παρόμοια ἀναφορὰ τῶν Ἡλία, Ελισσαίου καὶ Πέτρου συναντοῦμε στὸν Ἐφραίμ Χερσῶνος, Περὶ τοῦ θαύματος τοῦ γεγονότος [...] ὑπὸ τοῦ [...] Κλήμεντος κεφ. 25 (PG 2, 640). Ἀναφέρονται ἀκόμη στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου οἱ πρωτόπλαστοι καὶ ὁ ὄφις (13 κ.ε.), ὁ Δαβὶδ ποῦ «χάνει» τὸ μικρὸ παιδί τοῦ (218 κ.ε.), ὁ Ἰῶβ ποῦ δοκιμάζεται (232 κ.ε.) καὶ ἐν τέλει ἀνταμείβεται (253 κ.ε.), ἐνῶ δὲν μπορούμε με σαφῆνεῖα νὰ πούμε ποιὸν παιδιὸν τὸν θάνατο υπαινίσσεται ὁ Φῶτιος με τὴ φράση *τούτων τὰ ἔχγονα πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ λάκκος ἐμερίζετο* (51-52): ἴσως πρόκειται γιὰ τοὺς τρεῖς παῖδες στὴ Βαβυλώνα (βλ. Δαν. 3, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν πέθαναν τελικὰ μέσα στὴ φωτιά) ἢ τοὺς ἐπτὰ παῖδες τῶν Μακκαβαίων (ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ πρῶτος, ὁ ἕκτος καὶ ὁ ἕβδομος θανατώθηκαν με φωτιά μπροστὰ στὴ μητέρα τοὺς, βλ. Δ' Μακκ. κεφ. 9-12) ἢ καὶ τὸν Ἰωσήφ, ποῦ ρίχθηκε ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς τοῦ μέσα σὲ λάκκο (ἀλλὰ καὶ αὐτὸς δὲν πέθανε ἐκεῖ, βλ. Γέν. 37, 22). Τέλος, δὲν λείπουν καὶ ἀναφορὲς (λιγοστὲς βέβαια) σὲ μυθικὲς θεότητες ἢ ἀρχαῖες θρησκευτικὲς πεποιθήσεις, ὅπως στὶς Ἐρινύες καὶ τὴν Κλωθῶ (38-39).

5. Μόνον στὶς πρῶτες τρεῖς παραγράφους τῆς ἐπιστολῆς συσσωρεύονται οἱ ἐξῆς εἰκόνες: (α) ὁ συντάκτης ἀγκαλιάζοντας τὰ πόδια κάποιου ἁγίου ἀνδρὸς τοῦ παρελθόντος τὸν ἐκλιπαρεῖ νὰ ἀναστήσει τὴ νεκρὴ ἀνεψιά τοῦ (4-6), (β) τὸ ἐγγονάκι, σὲ τρυφερὴ ἡλικία,

εναργή παρουσιασμένη – «οπτασία», κατά την οποία η (νεκρή) κόρη, ευρισκόμενη σε αιώνια μακαριότητα, επιτιμά τον θλιμμένο πατέρα της μ' ένα αρκετά μεγάλο σε έκταση (σειρές 128-153) και διαπνεόμενο από χριστιανικό ενθουσιασμό λόγο (ηθοποιία). Φανερώνει ακόμη η επιστολή συλλογιστική δύναμη, έχει φιλοσοφικές παρεκβάσεις, και (πιθανόν) αρκετή δόση πρωτοτυπίας⁶.

Εκείνο που, όπως φαίνεται, δεν έχει προσεχθεί μέχρι σήμερα, είναι η στενή σχέση της επιστολής αυτής με μία παραμυθητική επιστολή του Μ. Βασιλείου προς κάποιον πατέρα, του οποίου ο γιος (σπουδαστής, σχολαστικός) χάθηκε επίσης σε νεαρή ηλικία (Επιστ. 300, Courtonne, τ. 3, σ. 174-176)⁷. Μ' αυτό ακριβώς το θέμα προτίθεμαι να ασχοληθώ στα παρακάτω. Η παράλληλη ανάγνωση των δύο επιστολών καθιστά φανερή αυτή τη σχέση. Σημειώνω ακολούθως τα σημεία των δύο κειμένων (κατά τη σειρά της επιστολής του Φωτίου)⁸, στα οποία ο Φώτιος, κατά τη γνώμη μου ολοφάνερα, μιμείται (αντλεί από) την επιστολή του Μ. Βασιλείου⁹:

Φώτιος

Βασίλειος

17 κείται παῖς ἄρτι τὴν ὥραν ἀν-
θοῦσα¹⁰

24-25 οἶχεται παῖς αὐτὸ τῆς ἡλικίας
ἄγων τὸ βιώσιμον¹¹

παίζει και συλλαβίζει τα πρώτα του λόγια στην αγκαλιά των παππούδων του (10-12), (γ) ο όφις έρπει μέσα στον παράδεισο (14), (δ) η νεαρή γυναίκα θερίζεται από το δρεπάνι (του θανάτου) σαν φυτό, που μαραίνεται την ώρα που ήταν έτοιμο να βλαστήσει (19-21), (ε) η γυναίκα κείται νεκρή, με σφραγισμένο το στόμα, στεγνά τα μάτια, χλωμά τα μάγουλα, φρικτή την όψη (22-30), και (στ) οι Ερινυές-συμφορές έχουν στήσει τραγικό χορό στο οικογενειακό περιβάλλον του Φωτίου, ύστερα από σύνθημα της Μοίρας (38-41).

6. Εναπόκειται στη μελλοντική έρευνα να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει το τελευταίο, καθώς σήμερα με τη βοήθεια της τεχνολογίας μπορούμε, και πρέπει, να ανιχνεύουμε τις διακευμενικές σχέσεις με περισσότερη άνεση. Βλ. σχετικά και παρακάτω.

7. Στο υπόμνημα πηγών της κριτικής εκδόσεως των Laourdas - Westerink δεν επισημαίνεται κάποια σχέση μεταξύ των δύο επιστολών. Η σύντομη βιβλιοκρισία του Α. Μαρκόπουλου για την ίδια έκδοση, *Byzantinoslavica* 49 (1988) 238-239, δεν υπεισέρχεται σε ειδικότερα θέματα των επιστολών. Αλλά και ο Α. R. Littlewood στην ειδική μελέτη «The Byzantine Letter of Consolation in the Macedonian and Komnenian Periods», *DOP* 53 (1999) 19-41, δεν αναφέρεται καθόλου στον Μ. Βασίλειο, καθώς δεν εμπίπτει στο χρονικό πλαίσιο της μελέτης του.

8. Παραπέμπω με τον αριθμό στίχου (σειράς) στην αντίστοιχη έκδοση.

9. Ενδεχομένως μπορεί κανείς να ισχυριστεί το ίδιο και για μερικά ακόμη χωρία που δεν τα σημειώνω εδώ. Πάντως πρέπει να τονίσω εκ των προτέρων ότι δεν υπάρχει σε όλες τις περιπτώσεις λεκτική ομοιότητα.

10. Τονίζεται το νεαρό της ηλικίας του προσφιλούς νεκρού προσώπου.

11. Το χωρίο αυτό είχε μμηθεί νωρίτερα και ο Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστ.* 522, 6-7: ὤχετο ἀνὴρ θαυμαστὸς αὐτὸ τῆς ἡλικίας ἄγων τὸ βιώσιμον.

- 22-23 σιγᾶ στόμα τὴν μακρὰν ἐκεί- 14-15 σιωπῶντα τὴν μακρὰν ταύ-
νην καὶ φευκτὴν σιωπήν την καὶ ἀφευκτὴν σιωπήν¹²
- 43 τῷ πένθει συναρπασθεῖς 21-22 κατὰ συναρπαγὴν ἢ ψυχὴ ἡ-
μῶν διετέθη¹³
- 43-44 οὐκ ἀντισχόντων λογισμῶν 17-18 τοῦ πάθους [...] τὸν λογισμὸν
πρὸς τὴν φορὰν τοῦ δεινοῦ ἡμῶν περισχόντος¹⁴
- 46 ἀλλὰ γενώμεθα ἡμῶν αὐτῶν 19 ἐπεὶ δὲ ἡμῶν αὐτῶν ἐγενόμεθα¹⁵
- 55-56 τὸν [...] τὰ ἀνθρώπινα διακυ- 53-54 Θεὸς ὁ τὰ ἡμέτερα οἰκονο-
βερνῶντα μῶν¹⁶
- 57 οὐκ ἐκ θνητῶν θνητοί; 33-34 τί οὖν θαυμαστὸν ἐκ θνητοῦ
γεννηθέντα θνητοῦ γενέσθαι πατέ-
ρα;¹⁷
- 58 ποῦ μοι πατήρ; 32-33 τί ἄλλο γε (προσῆκει) ἢ ἀνα-
μνησθῆναι τοῦ ἑαυτοῦ πατρὸς ὅτι
τέθνηκε;¹⁸
- 68-69 οὐκ ἔλιπε παιῖδας ὀδυρομέ- 39 ὅτι μὴ κατέλιπεν ἐπὶ γῆς ὄρφανὰ
νουσ ὄρφανίαν τέκνα¹⁹
- 70-71 οὐκ ἔλαβεν πολλὴν πείραν 44-45 ἢ γὰρ ἐπὶ πλεῖον ἐνταῦθα
τῶν ἀνιαρῶν διατριβὴ πλειόνων κακῶν ἐστὶν ἀ-
φορμῆ²⁰
- 77-79 εἰς τούναντίον μοι τρέπει τὸ 36-38 ταῦτα οὐκ αὐξήσις τοῦ πέν-
ἄλγος τὰ περὶ τὸ μακάριον [...] θυ- θους, ὡς ἑμαυτὸν πείθω, ἀλλὰ πα-
γάτριον οἰκονομηθέντα [...] καὶ τὸν ραμυθία τοῦ γεγονότος ἐστίν. Εὐχα-
θρηῆνον εἰς δόξαν Θεοῦ μεταβάλλω ριστεῖσθαι ὀφείλει τοῦ Θεοῦ ἢ διά-
ταξις²¹

12. Η εικόνα του νεκρού που έχει σφραγίσει οριστικά τα χεῖλη του.

13. Ο συντάκτης αναφέρεται στην προσωπική του συμμετοχή στο πένθος («συμπάθεια»).

14. Προσωρινή αδυναμία του συντάκτη να ξεπεράσει με «λογισμούς» τη συμφορά.

15. Ο συντάκτης περνάει σταδιακά στο κυρίως παραμυθητικό μέρος.

16. Η σκέψη ότι ο Θεός γνωρίζει και οικονομεί το συμφέρον των ανθρώπων καλύτερα από τους ίδιους.

17. Υπενθυμίζεται η καταγωγή και των αλληλογράφων από θνητούς γονείς και άρα η θνητότητα και των ίδιων και των παιδιών τους.

18. Ο επιστολογράφος αναλογίζεται ότι (και) ο πατέρας του έχει πεθάνει.

19. Το προσφιλές πρόσωπο δεν άφησε ὀρφανούς απογόνους.

20. Η νεκρή / ο νεκρός δεν πρόλαβε να γνωρίσει πολλές συμφορές αυτής της ζωής.

21. Ο επιστολογράφος εκφράζει τη σκέψη ότι αυτά που μοιάζουν να επιτείνουν τη συμφορά, στην πραγματικότητα αποτελούν αγαθά, αφορμή για δοξολογία / ευχαριστία προς τον Θεό.

82 ἀλλ' οὐ πολὺν ἐπεβίω χρόνον	42 τὸ δὲ ὅτι οὐ παρετάθη τῷ βίῳ τούτῳ ἢ ζωῇ τοῦ παιδός,
95-98 ὁ πενθῶν [...] τοῦτο δάκρυον ποιεῖται, καὶ [...] νομίζει συμφορὰν	42-44 τίς οὕτως ἀγνώμων ὡς μὴ τὸ μέγιστον τῶν ἀγαθῶν τοῦτο νομίζειν εἶναι; ²²
95 ἔλαττον ἔχων ἀπῆλθε καὶ κηλί- δων τῶν σωματικῶν	51 οὐδεμιᾶ τούτων κηλίδι τὴν ψυ- χὴν ἀπῆλθε κατεστιγμένος ²³
99 ἀλλὰ πρὸ ὥρας μετέστη	34 τὸ δὲ πρὸ ὥρας ²⁴
106 μέχρι τελείας ἡλικίας	35 καὶ πρὶν εἰς μέτρον ἡλικίας ἐλ- θεῖν ²⁵
113 ἦν οὐράνιος παστὰς θαλαμεύει	53 οὐρανὸς ὑπεδέξατο (τὸν ἀγαπη- τόν) ²⁶
178-179 καλὸν ἔχειν τῷ βίῳ γένους διαδόχους	34-36 τοῦ βίου [...] διαδοχὴν τοῦ γέ- νους καταλιπεῖν
181 εἰς διαδοχὴν γένους	
200 ὁ τῷ οὐρανίῳ παιδευθεὶς διδα- σκαλείω	56 ἔχομεν διδασκαλεῖον
229-230 εὐχαριστεῖν [...] οἷς ὠκονό- μησεν προσήκει	38-39 Εὐχαριστεῖσθαι ὀφείλει τοῦ Θεοῦ ἢ διάταξις
254-257 ἀπαράγραπτος μάρτυς [...] Ἰώβ, οὗ ὥσπερ ταῖς πληγαῖς ἐκοινωνήσαμεν, οὕτω καὶ τῆς εὐ- φροσύνης [...] ἀπολαύσομεν νῦν τε καὶ εἰς τοὺς ἀτελευτήτους αἰῶνας	57-60 τὴν περιβόητον ἐκείνην φω- νὴν τοῦ μεγάλου Ἰώβ· Ὁ Κύριος ἔδωκεν, ὁ Κύριος ἀφείλετο [...] Εἶη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον εἰς τοὺς αἰῶνας

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀντιπαράθεση ἐδαφίων, ἡ μίμηση
δεν περιορίζεται μόνο σε περιστασιακὴ «ἀντιγραφὴ» μερικῶν φράσεων,
ἀλλὰ εἶναι συστηματικὴ, καθὼς τα ὅμοια χωρία εἶναι διάσπαρτα σε ὅλο

22. Το βραχὺ τῆς ζωῆς τοῦ προσφιλοῦς προσώπου θεωρεῖται ὄχι ἀφορμὴ οδύνης ἀλλὰ
μέγιστο ἀγαθόν.

23. Ὅσο λιγότερο διαρκεῖ ἡ παρούσα ζωὴ, τόσο λιγότερο «μολυσμένος» φεύγει ὁ ἄν-
θρωπος πρὸς τὴν αἰώνια ζωὴ.

24. Ἡ ἐκφραση πρὸ ὥρας εἶναι, βέβαια, πολὺ συνηθισμένη σε συμφραζόμενα σχετικὰ με-
τον θάνατο (π.χ. Ἰουλιαν. Ἐπιστ. 201, 5 Ἰμερίω, 1. 2. 229 Bidez), ὥστε ἡ ὑπαρξὴ τῆς στα δύο
κείμενα δεν θα αποτελοῦσε ἀπὸ μόνῃ τῆς ικανῆ ἔνδειξη γιὰ τὴ «συγγένεια» τους· τὴν
ἀναφέρω ἐδῶ μόνο ὡς ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο ομοιότητος δίπλα στα ὑπόλοιπα.

25. Σχολιάζεται τὸ πρόωρον τοῦ θανάτου τοῦ ἀγαπημένου προσώπου, καὶ τὸ ὅτι αὐτὸ
δεν εἶχε (ἢ μόλις εἶχε) φθάσει στὴν τέλεια ἡλικία.

26. Τον νεκρὸ / τὴ νεκρὴ υποδέχεται ὄχι ἡ γῆ ἀλλὰ ὁ οὐρανός.

το μήκος των δύο κειμένων· είναι δηλαδή φανερό πως ο Φώτιος είχε διαρκώς μπροστά του την επιστολή του Βασιλείου, την οποία, βέβαια, είχε μελετήσει επιμελώς²⁷.

Ωστόσο, οι ομοιότητες των δύο επιστολών δεν εξαντλούνται εδώ. Ο Φώτιος προχωρεί ακόμη παραπέρα και διαρθρώνει τη δική του επιστολή κατά μίμηση του προτύπου του²⁸. Καί στις δύο επιστολές: Ο συντάκτης «παρασύρεται» καταρχήν (και ο ίδιος) από το πένθος· η συμφορά αγγίζει και αυτόν λόγω συγγενείας, πνευματικής στην περίπτωση του Βασιλείου, κυριολεκτικής στην περίπτωση του Φωτίου. Στη συνέχεια, και αφού εκτεθούν κάποιες λεπτομέρειες που καθιστούν το γεγονός οδυνηρότερο (το νεαρό της ηλικίας, η αντίθεση του γεμάτου σφρίγος και ζωή προσώπου με την όψη του χλωμού – σιωπηλού νεκρού), ο συντάκτης «ξαναβρίσκει» τον (χριστιανικό) εαυτό του (ο Βασιλείος το διηγείται αυτό ως γεγονός [19], ο Φώτιος το ζητά από τον εαυτό του και από τον αποδέκτη του [46]). Περνώντας τώρα στο κυρίως παραμυθητικό μέρος, ο (κάθε) συντάκτης «παίρνει» έναν προς έναν τους λόγους της οδύνης (σαν να απαντά στους πενθούντες ή και στον εαυτό του) και τους αντικρούει ή, καλύτερα, τους αντιστρέφει, κερδίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο λόγους παρηγορίας. Έτσι, το ότι το προσφιλές πρόσωπο δεν πρόλαβε να αποκτήσει απογόνους αντιμετωπίζεται από τη θετική άποψη: δεν άφησε πίσω του ορφανά παιδιά. Το ότι έζησε σύντομη ζωή πρέπει να θεωρείται μέγιστο αγαθό, αφού έφυγε προς την ουράνια ζωή με λιγότερες (ή εντελώς χωρίς) κηλίδες. Στο σημείο αυτό πρέπει να προσέξουμε ότι ο Φώτιος δανείζεται από τον Βασιλείο και τα επιμέρους παραμυθητικά επιχειρήματα, τα οποία ωστόσο τις περισσότερες φορές διαπλατύνει: αυτό που στο πρότυπο λέγεται με μια σύντομη φράση, στον Φώτιο καταλαμβάνει ολόκληρη παράγραφο (βλ. παρακάτω). Τέλος, και οι δύο επιστολές καταλήγουν με το ίδιο βιβλικό υπόδειγμα καρτερίας, την περίπτωση του Ιώβ.

Ας συγκρίνουμε στη συνέχεια τον τρόπο πραγμάτευσης των κοινών θεμάτων στις δύο επιστολές.

Είναι γενικά φανερό από τα παραπάνω «παράλληλα» χωρία ότι ο Φώτιος, ακόμη και όταν χρησιμοποιεί αυτούσιες λέξεις ή φράσεις του προ-

---

27. Ακόμη και αν κάποια απ' αυτά τα όμοια χωρία είναι «τόποι», περισσότερο ή λιγότερο συχνόι σε παραμυθητικές επιστολές, η συσώρευσή τους εδώ δεν μας αφήνει καμιά αμφιβολία σχετικά με το ότι ο Φώτιος είχε κυριολεκτικά προ οφθαλμών την επιστολή του Βασιλείου.

28. Βέβαια, το γεγονός ότι οι δύο επιστολές παρουσιάζουν από άποψη δομής το ίδιο βασικό σχήμα (συμπάθεια – παραίνεσις) θα μπορούσε να ερμηνευθεί με αναγωγή του στα συνήθη επιστολικά πρότυπα, όπως είναι η «υποδειγματική» παραμυθητική επιστολή της συλλογής του Δημητρίου (βλ. *Τύποι: Επιστολικοί 5*), αλλά η ερμηνεία αυτή δεν μπορεί να εξηγήσει την ομοιότητα των δύο επιστολών σε όλη της την έκταση.

τύπου του, ξέρει να χειρίζεται καλά την τεχνική της *variatio*. Κάποτε μάλιστα πετυχαίνει να βρεί λέξεις ακουστικά παραπλήσιες με αυτές του προτύπου (π.χ. *ἀπευκτή – φευκτή, ἀντισχόντων – περισχόντος*)· ειδικά σ' αυτές τις περιπτώσεις η παράλληλη ανάγνωση των δύο κειμένων εδραιώνει την πεποίθηση ότι ο Φώτιος «διαλέγεται» με το παλαιότερο κείμενο, και μάλιστα όχι παραθέτοντας χωρία από μνήμη²⁹, αλλά έχοντάς το κυριολεκτικά ανοιχτό πάνω στο γραφείο του. Άλλοτε πάλι χρησιμοποιεί τις ίδιες λέξεις αλλά σε διαφορετικά συμφραζόμενα (βλ. 106 *μέχρι τελείας ηλικίας*³⁰, 200 *Παῦλος [...] ὁ τῶ οὐρανίῳ παιδευθεὶς διδασκαλείω*³¹) ή με διαφορετική διάταξη των θεμάτων (βλ. τη θέση των κοινών μοτίβων μέσα στις δύο επιστολές με τη βοήθεια του παραπάνω συγκριτικού πίνακα).

Από την άλλη μεριά, εκτός από την *variatio*, εφαρμόζεται από τον Φώτιο σταθερά και η τεχνική της *amplificatio*³². Κάθε σκέψη, που δανειζεται από τον Βασίλειο ο Φώτιος, δεν παραλείπει να την εκφράσει πληθωρικότερα, να την προεκτείνει ή να την πλαισιώσει με παρόμοιες δικές του:

Κατά την περιγραφή του νεκρού, ο Βασίλειος περιορίζεται μόνο στο στοιχείο της σιωπής του³³. Ο Φώτιος, αντίθετα, εκτός από τα σφραγισμένα για πάντα χείλη, περιγράφει και τα στεγνά μάτια που έχουν χάσει κάθε ικμάδα ζωής, τα πριν ρόδινα μάγουλα που τώρα σκεπάζονται από νεκρική χλωμάδα, την φρικτή εντύπωση που κάνει το όλο πρόσωπο σε όποιον το βλέπει. Αναφερόμενος στη θνητή φύση του παιδιού ο Βασίλειος (31-34) αρκείται να υπενθυμίσει στον πατέρα ότι και αυτός (δηλ. ο πατέρας) προέρχεται από θνητό πατέρα, ο οποίος και έχει πεθάνει. Φυσικό λοιπόν ήταν να αποκτήσει ένα θνητό παιδί. Ο Φώτιος (57-68) αναλογιζέται τον δικό του θνητό-νεκρό πατέρα, αλλά και τη θνητή-νεκρή μητέρα

29. Η αντίθετη άποψη του Littlewood, ό.π. (σημ. 7), 35-36 (ότι δηλ. ο Φώτιος παραθέτει από μνήμης) μπορεί να ισχύει για κείμενα πολύ γνωστά και διαρκώς χρησιμοποιούμενα, όπως η Αγία Γραφή· δεν νοείται όμως, κατά τη γνώμη μου, η παράθεση τόσων χωρίων μιας συγκεκριμένης επιστολής του Μ. Βασιλείου (και μάλιστα με επιδέξια *variatio*) από μνήμης.

30. Στον Βασίλειο, ο νέος πέθανε πριν φθάσει εις μέτρον ηλικίας. Στον Φώτιο, η έκφραση μέχρι τελείας ηλικίας χρησιμοποιείται για την τελευταία φάση της ζωής της νεκρής.

31. Στην επιστολή του Βασιλείου διδασκαλείον θεωρείται το παράδειγμα του Ιώβ· στην επιστολή του Φωτίου με την ίδια λέξη εννοείται ο ουρανός - ο παράδεισος, όπου «ήρπάγη» ο Παῦλος (Β' Κορ. 12, 2-4) και διδάχθηκε τα θεία.

32. Την τάση αυτή έχει επισημάνει γενικότερα στους μεσαιωνικούς συγγραφείς ο S. Medcalf: «On the whole, medieval writers tend to amplify and to rely on traditional commonplaces», στο B. Ford (επιμ.), *The Cambridge Guide to the Arts in Britain*, τ. 2, Κέμπριτζ 1988, σ. 98.

33. Κατά τρόπο τραγικό, ο πατέρας έστειλε το παιδί του να σπουδάσει την τέχνη του λόγου και το υποδέχεται τώρα, καθώς αυτό γυρίζει πίσω, σιωπηλό για πάντα.

του. Πατέρας και μητέρα έζησαν λίγο· τόσο μόνο, όσο χρειαζόταν, για να αναδειχθούν μάρτυρες της υπομονής. Ύστερα εγκατέλειψαν το θέατρο του βίου. Στη συνέχεια επεκτείνεται σε όλο το ανθρώπινο γένος: Βασιλείς και τύραννοι, που «περνούσαν» για αθάνατοι, σβήνουν μαζί με τη δυναστεία τους μέσα στον βυθό του θανάτου. Αρχοντες και ιδιώτες, γέροι και νέοι, άνδρες και γυναίκες θερίζονται χωρίς εξαίρεση. Για να καταλήξει στο συμπέρασμα: Και η συγκεκριμένη κόρη, ως θνητή, φυσικό ήταν να υποταχθεί στον φυσικό νόμο του θανάτου. Στο επιχείρημα του Βασιλείου ότι ο νεκρός δεν άφησε πίσω του ορφανά παιδιά ο Φώτιος προσθέτει μία ακόμη διάσταση: όχι μόνο δεν υπάρχουν ορφανά (άρα δυστυχισμένα) παιδιά, αλλά και η ίδια η νεκρή δεν πρόλαβε να νιώσει την έγνοια που φέρνουν τα παιδιά, η οποία είναι κάποτε πικρότερη και από τον θάνατο. Η βραχύτητα του βίου είναι για τον Βασίλειο γεγονός θετικό, αφού ο νεκρός έφυγε καθαρότερος προς την αιώνια ζωή (42-52). Το ίδιο επιχείρημα επικαλείται και ο Φώτιος, αλλά το συμπληρώνει: αν εξετάσουμε τα πράγματα από τη θετική άποψη της ζωής (την «ηδονή»), είναι αδιάφορον αν η ζωή θα είναι μακροχρόνια ή πολύ σύντομη, αφού μόνο για το στιγμιαίο παρόν ήδεται κανείς. Από την αρνητική όμως άποψη (την αμαρτία, τα βάσανα), είναι πολύ προτιμότερο να ζήσει κάποιος λίγο (82-98)³⁴. Ο Βασίλειος «δέχεται» ότι ο θάνατος του νεαρού υπήρξε πρόωρος (34: τὸ δὲ πρὸ ὥρας). Ο Φώτιος και μόνο τη σκέψη ότι ο Θεός μπορεί να κάνει κάτι πρὸ ὥρας (δηλαδή εν τέλει: άκαιρα) την θεωρεί πολύ τολμηρή ή και βλάσφημη. Έτσι, από μία φράση δύο λέξεων του προτύπου του, αναπτύσσει μία παράγραφο 16 σειρών (99-114): Όταν συλλαμβάνεται ο άνθρωπος, όταν κυοφορείται, όταν γεννιέται, όταν μεγαλώνει, όταν παντρεύεται κτλ., θεωρούμε ότι όλα γίνονται από τον Θεό στην ώρα τους, και μόνο για τη μετάβαση στην αιώνια ζωή πιστεύουμε ότι συνέβη πρὸ ὥρας; Στη συνέχεια, σαν να διαλέγεται με τους πενθούντες, εξετάζει και μια άλλη σημασία του πρὸ ὥρας: Η νεαρή γυναίκα πέθανε πριν από τους γονείς της (ενώ η αναμενόμενη σειρά είναι, βέβαια, η αντίστροφη). Και αυτό όμως γνωρίζει ο επιστολογράφος να το βλέπει από τη θετική σκοπιά (115-121): Όποιοι θα προτιμούσαν να πεθάνει το παιδί τους ύστερα απ' αυτούς, αφού δηλαδή πρώτα νιώσει την οδύνη για τον θάνατο των γονέων του, αυτοί δεν θα ήταν αληθινοί γονείς, αλλά πατριός και μητριά, οι οποίοι με την πρόφαση ότι αγαπούν το παιδί τους, στην πραγματικότητα θα επιδίωκαν το δικό τους συμφέρον (= τὴν ἑαυτοῦ θεραπείαν)³⁵.

34. Ο Littlewood, ό.π. (σημ. 7), 25, χαρακτηρίζει το α' σκέλος «φιλοσοφικό επιχείρημα», σε αντιδιαστολή προς το β', που το ονομάζει «θεολογικό».

35. Μ' ένα παρόμοιο επιχείρημα προσπαθεί να παρηγορήσει ο Νικόλαος Μυστικός (Επιστ. 156, 6-16) τον Ρωμανό Α' Λεκαπηνό για τον θάνατο της γυναίκας του· του υποδει-

Πέρα από την εξάρτηση που διαπιστώνεται στα παραπάνω, υπάρχουν βέβαια και πρωτότυπα, πιθανότατα, στοιχεία στην επιστολή του Φωτίου, στοιχεία που οφείλονται είτε στην ιδιαιτερότητα του θέματός του³⁶ είτε στην ευρηματικότητα του επιστολογράφου. Για την ενδεχόμενη χρήση εκ μέρους του άλλων πηγών στα χωρία αυτά χρειάζεται εκτενέστερη έρευνα.

Ίσως περισσότερα στοιχεία προσωπικής έμπνευσης του Φωτίου υπάρχουν στην ηθοποιία της νεκρής κόρης, που επιτιμά και συγχρόνως παραμυθείται τον πατέρα της (123-162), εκθέτοντάς του – όσο της είναι δυνατό με τα λόγια – τη μακαριότητα την οποία απολαμβάνει τώρα, ένα στοιχείο που δεν υπάρχει, ούτε ως υπαινιγμός, στην επιστολή του Μ. Βασιλείου. Ωστόσο, το ίδιο το θέμα (η εμφάνιση του νεκρού με σκοπό να μετριάσει το πένθος) δεν είναι, βέβαια, εύρημα του Φωτίου³⁷. Στο έργο του Λουκιανού *Περὶ πένθους*, κεφ. 16-19 (Harmon), παρουσιάζεται ο νεκρός (νεαρός γιος) να επιτιμά τον πατέρα του για τους μάταιους θρήνους του. Στο κεφ. 20 του ίδιου έργου, μάλιστα, ακολουθεί ένα στοιχείο επίσης κοινό με την επιστολή του Φωτίου: Ο συγγραφέας, μετὰ την ηθοποιία, ερωτά (αναρωτιέται): *ἐὰν λέγῃ ταῦτα ὁ νεκρὸς [...], οὐκ ἂν οἰώμεθα δικαιοτάτα αὐτὸν εἰπεῖν; Παρόμοια απευθύνεται και ο Φώτιος προς τον αποδέκτη του (επίσης μετὰ την ηθοποιία), προσθέτοντας, βέβαια, και το χριστιανικό στοιχείο: *εἶτα ἂν μὲν ἢ παῖς ταῦτα λέγῃ, βελτίους ἐσόμεθα καὶ τοὺς θρήνους ἀπορρίψομεν· ἂν δ' ὁ κοινὸς πλάστης καὶ δεσπότης βοᾷ [...] ἐπὶ πλέον θρηνησομεν;**

κνύει δηλαδή ότι αυτό που έγινε, ήταν πολύ προτιμότερο, από το να υποστεί τη δοκιμασία της χηρείας η γυναίκα του, η οποία – σαν αδύναμη γυναικεία φύση – θα μπορούσε να είχε φτάσει και στη βλασφημία κατά του Θεού. Βλ. R. J. Jenkins - L. G. Westerink, *Nicholas I, Patriarch of Constantinople: Letters* [CFHB, 6], Washington, D.C. 1973.

36. Ο Φώτιος γράφει για μια νιόπαντρη γυναίκα. Εύλογο ήταν να αναφερθεί στον γάμο της, στο παιδί που όλοι ήλπιζαν ότι θα αποκτούσε κτλ. Αντίθετα, για τον ίδιο λόγο, δεν μπορούσε ο Φώτιος να χρησιμοποιήσει μια σειρά από στοιχεία που περιέχει η εγκωμιαστική περιγραφή που δίνει ο Βασίλειος για τον νεαρό σπουδαστή: ο νεαρός διέπρεπε ανάμεσα στους συνομηλίκους του, γοήτευε τους διδασκάλους του, είχε εξαιρετικές επιδόσεις στις σπουδές του κτλ.

37. Δύο συγγενείς χρήσεις αυτού του θέματος (της παραίνεσης του νεκρού προς τον πενθούντα) αναφέρει ο Littlewood, ό.π. (σημ. 7), 25 σημ. 36, και 28 σημ. 44· ωστόσο, στην πρώτη περίπτωση (Προπέρτιος 4.11) δεν πρόκειται για επιστολή, το περιεχόμενο των λόγων της νεκρής είναι αρκετά διαφορετικό (άλλωστε μη χριστιανικό), ενώ δεν είναι και απόλυτα σαφές αν έχουμε να κάνουμε με «εμφάνιση» της νεκρής ή με τα λόγια της που είναι χαραγμένα πάνω στην επιτύμβια πλάκα· στη δεύτερη περίπτωση, πάλι (Επιστολή του Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, βλ. G. T. Dennis, «An Unknown Byzantine Emperor, Andronicus V Palaeologus [1400-1407?]', *JÖBG* 16 [1967] 175-187), υπάρχει μεν κάπως μεγαλύτερη ομοιότητα, καθώς ο νεκρός παρουσιάζεται κοντά στον θρόνο του Θεού, πρόκειται, ωστόσο, για μια επιστολή πολύ μεταγενέστερη (αρχές 15ου αι.).

Άλλα νέα (σε σχέση με την επιστολή πρότυπο του Μ. Βασιλείου) θέματα, τα οποία – πρέπει να τονιστεί – συσσωρεύονται κυρίως προς το τέλος της επιστολής, είναι τα ακόλουθα: Ο Ταράσιος πρέπει να φερθεί σαν άντρας. Να μην παρασυρθεί σε γυναικεία κλάματα, αλλά να στηρίξει και τη σύζυγό του, αποτελώντας γι' αυτήν πρότυπο³⁸ και παραμύθιο (163-173). Ο Θεός τού πήρε ένα παιδί, αλλά του έδωσε περισσότερα. Επιπλέον, ο Ταράσιος αξιώθηκε να προσφέρει στον Θεό ως *ἀπαρχάς* ένα από τα παιδιά του. Δεν πρέπει τώρα να αμαυρώσει αυτή την προσφορά με θρήνους (174-191)³⁹. Ο Βασιλείος κλείνει την επιστολή του με το παράδειγμα και τα λόγια του Ιώβ. Ο Φώτιος, πάλι, παρέχει ένα «τριπλό» βιβλικό παράδειγμα: (α) τη διδασκαλία του Παύλου περί των νεκρών (Α' Θεσσαλ. 4,13)⁴⁰, (β) τη στάση του Δαβίδ μπροστά στο ετοιμοθάνατο παιδί του, καθώς και μετά τον θάνατό του (Β' Βασ. 12, 15-23)⁴¹, και (γ) τον Ιώβ. Εκμεταλλεύεται, μάλιστα (σε αντίθεση με τον Βασιλείο), όχι μόνο το πρώτο μέρος της ζωής του Ιώβ (τις δοκιμασίες του, την υπομονή του), αλλά και τὰ έσχατα, δηλαδή την ανταμοιβή του από τον Θεό, την οποία και θεωρεί βέβαιη (256, χρησιμοποιεί την οριστική *ἀπολαύσομεν*) τόσο για τον Ταράσιο όσο και για τον εαυτό του.

Στο περιθώριο των παραπάνω σκέψεων, που κύριο σκοπό τους είχαν να καταδείξουν την άμεση σχέση των δύο παραμυθητικών επιστολών Βασιλείου - Φωτίου, ας σημειωθούν και κάποιες επιπλέον παρατηρήσεις, που αφορούν στο μεταγενέστερο κείμενο:

47 πολλούς *ἀπώλεσεν λύπη*. Πρόκειται για αυτολεξεί παράθεμα από το Σοφία Σειράχ 30, 23, 3 (πολλούς γάρ *ἀπώλεσεν ἡ λύπη*), που δεν έχουν αναγνωρίσει οι εκδότες. Ίσως μάλιστα το παράθεμα πρέπει να μας κάνει να επανεξετάσουμε τη γραφή *ἡ λύπη* του χειρογράφου Β της επιστολής, έστω και αν πρόκειται για μεμονωμένη γραφή (τα υπόλοιπα χειρόγραφα, Α, C και D, δεν παραδίδουν το άρθρο). Σε υποψίες προς την ίδια κατεύθυνση θα μπορούσε να μας βάλει και η παρουσία του εφελκυστικού ν μπροστά από λέξη που αρχίζει με σύμφωνο, πράγμα που δεν αποκλείεται, βέβαια, αλλά και δεν συνηθίζεται.

59 *μικρά τῷ βίῳ προσπαιξάντες*. Σχεδόν αυτούσια χρησιμοποιεί την φράση μερικές δεκαετίες αργότερα ο μαθητής και φίλος του Φωτίου, πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός στην παραμυθητική επιστολή του προς τον παρακοιμώμενο Κων-

38. Και σ' αυτή την περίπτωση δεν πρόκειται, βέβαια, για επινόηση του Φωτίου· το θέμα «της γυναικείας αδυναμίας» είναι παλαιό, ενώ το θέμα «του καλού παραδείγματος», όπως επισημαίνει ο Littlewood, ό.π. (σημ. 7), 25 σημ. 35, απαντά ήδη στον Σενέκα, *Consolatio ad Polybium* 5.4 κ.ε., και αλλού.

39. Το θέμα της «απαρχής προς τον Θεό» επανέρχεται παραλλαγμένο στην Επιστ. 201 του Φωτίου.

40. Το χωρίο αυτό χρησιμοποιείται αρκετά συχνά σε παραμυθητικές επιστολές, βλ. Littlewood, ό.π. (σημ. 7), 23.

41. Πρβ. και Νικολάου Μυστικού Επιστ. 156.

σταντίνο για τον θάνατο της αδελφής του (Επιστ. 47 II 18-19, βλ. 270-274 Jenkins - Westerink).

61-62 *οί δὲ βασιλεῖς καὶ τύραννοι, οἱ τῷ φρυάγματι καὶ ταῖς ὀφρῦσιν ἀθάνατοι*. Ο Φώτιος φαίνεται να αντλεί, όχι μόνο την έκφραση *τῷ φρυάγματι ἀθάνατοι*, αλλά και το όλο θέμα από τον Μάρκο Αυρήλιο, *Τῶν εἰς ἑαυτὸν* 4. 48. 1. 5-6: *πόσοι δὲ τύραννοι, ἐξουσίᾳ ψυχῶν μετὰ δεινοῦ φρυάγματος ὡς ἀθάνατοι κεχρημένοι συμφύρει, μάλιστα, καὶ ἓνα ἀμέσως προηγούμενο χωρίο του ίδιου έργου* 4. 48. 1. 1-2: *πόσοι μὲν ἰατροὶ ἀποτεθνήκασι, πολλάκις τὰς ὀφρῦς ὑπὲρ τῶν ἀρρώστων σπάσαντες* (βλ. ἐκδ. J. Dalfen, Leipzig 1987, σ. 31).

82 κ.ε.: Από το ίδιο έργο του Μάρκου Αυρηλίου (4. 50) φαίνεται να δανειζεται ο Φώτιος και το επιχείρημά του ότι η μακρόχρονη ζωή δεν υπερτερεί σε τίποτε της σύντομης, χωρίς ωστόσο να μιμείται εδώ και την έκφραση του αυτοκράτορα.

92-94 *εἰ γὰρ οὐδεὶς ἄνθρωπος ἀπὸ ρύπου καθαρὸς εἴρηται τε καὶ τοῖς ἔργοις ὁρᾶται πιστούμενον, οὐδ' ἂν μία ἡμέρα ὁ βίος αὐτῷ*. Για τη φράση *οὐδεὶς ἄνθρωπος ἀπὸ ρύπου καθαρὸς* οι εκδότες παραπέμπουν ορθά στο Ιώβ 14, 4. Στην επισήμανση του παραθέματος τους βοήθησε οπωσδήποτε το ρήμα *εἴρηται*. Ωστόσο, το παράθεμα από το ίδιο χωρίο του Ιώβ (14, 5) συνεχίζεται στο κείμενο του Φωτίου και μετά τη φράση *εἴρηται τε καὶ τοῖς ἔργοις ὁρᾶται πιστούμενον*. Και εδώ, όπως και στην περίπτωση της σειράς 47, το βιβλικό κείμενο είναι ελαφρά διαφορετικό: *οὐδ' ἂν μία ἡμέρα ὁ βίος αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γῆς*. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ότι η γραφή *αὐτοῦ* (αντί του *αὐτῷ*), που παραδίδεται στο χειρόγραφο D, είναι αυτό που όντως ήθελε να γράψει ο Φώτιος, δεδομένης και της τάσης του να παραλλάσει ελαφρά την πηγή του.

97 *τοῦτο δάκρυον ποιεῖται*. Η σύνταξη εδώ δεν φαίνεται λογική. Μαρτυρείται, βέβαια, η έκφραση *ποιουμαί τι συμφοράν* (= θεωρώ ένα γεγονός συμφορά), αλλά δεν νομίζω ότι μπορούμε να δεχθούμε μια ανάλογη σημασία στην περίπτωση μας. Αντίθετα, κρίνοντας και από το κείμενο του Φωτίου (βλ. λίγες αράδες πιο κάτω, 109-110: *τοῦτο θρήνων μακρῶν, τοῦτο δακρῦων πολλῶν*), πιστεύω πως στην περίπτωση που εξετάζουμε (97) πρέπει να διορθώσουμε σε *δακρῦων*. Παλαιογραφικά η διαφορά ανάμεσα στους τύπους *δάκρυ(ον)* και *δακρῦ(ων)* (με την κατάληξη συντομογραφημένη και τον τόνο να «αιωρείται» μεταξύ των συλλαβών) είναι πραγματικά μικρή, ώστε η υπόθεσή μας αυτή ενισχύεται. Καί στις δύο φράσεις φαίνεται να εννοείται κάποια λέξη, όπως *δακρῦων ἄξιον* ή *δακρῦων ἀφορμῆ(ν)*.